

INLEIDING

DE AUTONOMIE- PARADOX

OVER DE ARME RIJKDOM
EN DE RIJKE ARMOEDE
DER ZELFBESCHIKKING

Marie-Josée Corsten, Christianne Niesten,
Huib Fens en Pascal Gielen

Zowel de politiek als het bedrijfsleven roept het laatste decennium op tot individuele verantwoordelijkheid. Mensen moeten over zichzelf leren beschikken, hun eigen lot in handen nemen en dat het liefst als zelfstandig ondernemer (zzp'er). Wat niet tot hun corebusiness behoort, wordt door overheden en publieke instellingen aan het particuliere initiatief uitbesteed. Veel burgers voelen zich aangesproken door deze oproep tot zelfbeschikking. Ze zien het zelfstandig ondernemerschap, het freelancen, als een vorm van persoonlijke autonomie waarmee ze het best tot zelfontwikkeling kunnen komen. Daarmee wordt nog steeds een burgerlijk-liberale ethiek onderschreven zoals deze in de achttiende eeuw uitkristalliseerde. Individuele expressievormen, persoonlijke betrokkenheid en eigenzinnige denkwegen krijgen er een hoge status toegeschreven. Juist door het individu op zichzelf terug te werpen, zich in alle vrijheid te laten ontwikkelen, vormt het een rijke bron voor de economie en de politiek in een samenleving, zo luidt de

redenering. Kortom, binnen deze burgerlijk-liberale moraal hoopt de maatschappij zich te verrijken door het individu zo vrij mogelijk te laten, door het autonoom over zijn eigen leven en ontwikkeling te laten beschikken.

Het individu grijpt van zijn kant graag de kans om zichzelf te verwezenlijken, maar is daarmee tegelijkertijd een gemakkelijk slachtoffer voor uitbuiting en saneringsoperaties. De kleine zelfstandige staat immers bloot aan allerlei sociale risico's die werknemers in (vast) dienstverband veel minder kennen. In ruil voor de mogelijkheid op individuele vrijheid en zelfregulatie is de zelfstandig ondernemer bereid goedkoop, soms zelfs gratis zijn diensten aan te bieden. Het verlangen naar autonomie leidt in sommige gevallen zelfs tot 'zelfprecarisering' of zelfverarming. Zeker creatief ondernemers nemen risico's, zien af van institutionele zekerheden (arbeidsongeschiktheidsverzekering, pensioenfondsen, etc.) in het vertrouwen het allemaal zelf te kunnen realiseren. Werken biedt binnen deze parameters de ervaring van een unieke kans op zelfrealisatie en wordt precies daarom gemakkelijk tegen een lage vergoeding aangeboden. Daarnaast dient de status van zelfstandig ondernemer regelmatig de feitelijke werkloosheid te verhullen.

Autonomie heeft dus een prijs, en zeker kunstenaars en andere creatieve professionals weten maar al te goed hoe hoog die kan zijn. De creatieve en maatschappelijke rijkdom die het individu moet opleveren, bekoopt zij of hij met een erg bescheiden bestaan. Het is deze 'arme rijkdom' die vandaag onder meer in de boomende creatieve industrie tot uiting komt. Vergeleken met de klassieke industrieën neemt deze voor veel Europese landen een alsmaar groter aandeel van het bruto nationaal product in. De sociale verzekering van creatieve beroepen loopt echter ver achter bij die in

de klassieke bedrijfstakken, zoals de auto-industrie of de chemie. Een van de belangrijkste oorzaken hiervan is juist het werken op freelancebasis, dat veel minder in de laatstgenoemde economische domeinen voorkomt. De huidige omarming van de creatieve industrie gecombineerd met het aansporen tot meer individuele autonomie of ondernemerschap heeft blijkbaar haar achterliggende (ideologische en lucratieve) motieven, maar dat ter zijde.

Een interessante observatie is echter dat deze oproep tot – we noemen het even voor het gemak – ‘sociaal-economische autonomie’ nogal grauw afsteekt tegen het actuele hoongelach over artistieke autonomie. Kunstenaars worden steeds meer op hun ‘maatschappelijke verantwoordelijkheid’ aangesproken. Die verantwoording moet op sociaal vlak worden bewezen door zich in allerhande maatschappelijke projecten dienstbaar te maken. De kunstenaar moet de wijk in. Wil hij dat niet, dan moet hij zich maar op economisch vlak bewijzen met cultureel ondernemerschap. De creatieveling die nog louter voor artistieke en culturele verrijking pleit, wordt tegenwoordig gemakkelijk als naïeve idealist (of profiteur) aan de kant gezet. Het is de hoogste tijd dat kunstenaars tot de orde van de dag komen en meer ‘realisme’ betuigen. Voor een zonderlinge artistieke gedachte is in de huidige economische werkelijkheid immers geen plaats. Voor wie louter de (en zijn eigen) cultuur wil verrijken, rest er steeds minder geld en dus een armoediger bestaan. Het aanjagen van de sociaal-economische autonomie en het tegelijkertijd devalueren van de artistieke autonomie drijft kunstenaars en andere creatieve geesten naar een marginale status. Terwijl hun diensten worden ingezet om de maatschappij zowel economisch als sociaal te verrijken, moeten zij zichzelf tevreden stellen met een preciaire status

met tijdelijke (vaak slecht betaalde) contracten en onzekere projecten.

Dat kan de grote paradox worden genoemd waarmee het autonomiebegrip vandaag wordt ingezet. Ze moet leiden tot een economisch en sociaal rijke samenleving, maar met cultureel arme voorzieningen. De leveranciers van creativiteit moeten het veelal doen met wat symbolische erkenning en rijkdom, want op sociaal en materieel vlak blijkt hun relatief minder toe te komen dan andere, vergelijkbare beroepen. De maatschappelijke omgang met de autonomenotie valt vandaag alvast hoogstambivalent te noemen. Wanneer het op economische zelfstandigheid aankomt, roepen overheden en werkgevers op tot meer individuele autonomie, wanneer het over artistieke en creatieve autonomie gaat, kan niet genoeg worden beklemtoond dat hier de grenzen al veel te ver werden overschreden.

In dit boek wordt de geschetste autonomieparadox ont-
rafeld. Het belang van autonomie wordt niet alleen vanuit
artistiek, maar ook vanuit sociaal en pedagogisch oogpunt
benaderd. Daaruit blijkt niet alleen dat er verschillende
vormen van autonomie bestaan, maar ook dat autonomie
een centrale (moderne) maatschappelijke waarde is die
veel verder reikt dan de kunsten. De Leuvense pedagogen
Jan Masschelein en Maarten Simons stellen in hun bijdrage
bijvoorbeeld dat de autonomie van de 'schoolse' ruimte
cruciaal is. Men moet er los van economie en politiek 'eigen
wetten' kunnen stellen om leerlingen een verhouding ten
aanzien van de wereld te leren. Maar het is ook cruciaal dat
op deze plaats dingen autonoom op tafel kunnen worden
gelegd. Dat wil zeggen onafhankelijk van hun instrumen-
tele functie in de gangbare economie of het alledaagse

sociale verkeer. Pas dan krijgen studenten de kans om er nieuwe mogelijkheden en onverwachte toepassingen voor te ontdekken. De directeur van Poetry International, Bas Kwakman, licht in een interview in dit boek toe hoe hij zich in de kunstopleiding wist los te weken van de toentertijd 'gangbare' Neue Wilden, om er met taal te kunnen experimenteren en zo tot zijn eigen werk te komen. Maar hij vertelt ook hoe hij op de academie door elkaar werd geschud en er van de provincie loskwam. De autonomie van de school maakt het losweken van het alledaagse leven mogelijk, om er vervolgens mensen 'ter wereld' te kunnen brengen, aldus Masschelein en Simons. Zowel Huub van der Loo als Bas Kwakman getuigt in wat volgt dat de kunstschool en de docenten die je daar tegenkomt een grote impact hebben op de verdere artistieke ontwikkeling. Ze kunnen waarlijk 'je leven veranderen'.

De sociologen Rudi Laermans en Pascal Gielen beklemtonen evenzeer de meervoudige betekenis van autonomie. Laermans wijst in dat opzicht op een dubbel vertoog van de kunstenaar, waarbij een onderscheid moet worden gemaakt tussen artistieke waarde en de praktische omstandigheden van kunstproductie, of zoals hij dat noemt, een 'internalistische' en een 'externalistische' benadering van de kunst. Terwijl kunstenaars en critici op het eerste vlak de autonomie van de kunst als waarde bepleiten, wordt op het tweede vlak heteronomie toegestaan. Gielen trekt die lijn hard door met de opvatting dat autonomie slechts mogelijk is via heteronomie. Geïnspireerd door de Franse wetenschapsfilosoof Bruno Latour stelt hij dat de kunstenaar zo heterogeen mogelijk 'vernetwerkt' moet zijn om juist een sterke artistieke autonomie uit te bouwen. Maar hybride netwerken alleen zijn niet voldoende, de *aard* van de maat-

schappelijke verbindingen is immers doorslaggevend en dat maakt de autonomiekwesitie volgens Gielen een politieke zaak. Of kunst als autonome praktijk overeind blijft is een politieke keuze, want hier worden specifieke artistieke, sociale én economische verbindingen meer of minder mogelijk gemaakt. Het is de politiek die de diversiteit van de netwerken voor de kunstenaar in grote mate kan garanderen. Het huidige neoliberalisme vernauwt die mogelijkhedenhorizon en daarmee tegelijk de hoop op autonomie.

Ook het geïnterviewde kunstenaarsduo Veerle Devreese en Sophie van Rijswijk vindt dat ze zich verder maatschappelijk moeten verknopen dan het atelier. Dat wil echter niet zeggen dat hun autonomie op het spel wordt gezet. Met behoud van artistieke autonomie kan je buiten de gebaande paden van de klassieke beeldendekunst-instituties treden en de gangbare opvattingen over kunst verleggen. Voor hen lijkt die heteronome weg juist noodzakelijk om de artistieke praktijk te verrijken en een eigen identiteit te geven. De beroepskunstenaar van tegenwoordig heeft vaak genoeg aan een laptop. Hij ontwikkelt zijn idee wel autonoom, maar zoekt vervolgens samenwerking met bedrijven en andere actoren in de samenleving, stelt Huub van der Loo. Als kunstenaar vindt hij dat je niet bang moet zijn voor de bedreiging van originaliteit. Auteur en tentoonstellingsmaker Camiel van Winkel onderbouwt in zijn bijdrage deze opvatting historisch. Heteronomie in het autonome domein toelaten, speelde al een grote rol in de conceptuele kunst van de jaren zestig van de vorige eeuw. Bovendien betekent autonomie van de kunst niet dat de kunstenaar zich afzijdig houdt van politieke en maatschappelijke kwesties. De tegenstelling die vandaag de dag tussen artistieke autonomie en maatschappelijk engagement

wordt gemaakt, is niet alleen oppervlakkig, maar ook onjuist, betoogt Van Winkel.

De Amsterdamse kunstwetenschapper Jeroen Boomgaard stelt echter wel dat de autonomie vandaag sterk door de markt wordt bedreigd. Autonome kunst is volgens hem uit de gratie en daarmee tegelijk de opvatting dat de kunst een noodzakelijke nuttelosheid kent. Kunst moet meer dan voorheen ergens voor dienen, vandaar de vraag naar interactieve kunst en participatieve projecten, aldus Boomgaard. De opdracht van de kunst is echter de wereld te tekenen zoals we die nog niet kennen, en zo iets kan alleen maar wanneer de autonome act aan de interactie voorafgaat.

Alle auteurs en geïnterviewden in dit boek bevestigen het belang van autonomie als een maatschappelijke waarde. Gielen, Laermans, Masschelein en Simons laten zien dat deze waarde ook cruciaal is voor andere domeinen dan de kunst. De moderne maatschappij zou zelfs volledig spaak lopen wanneer de waarde van de autonomie niet wordt gerespecteerd. De momenteel overheersende oproep tot 'vermarkting' (en in het verlengde daarvan de omarming van de creatieve industrie en het aanporren tot cultureel ondernemerschap) zet dus veel meer op het spel dan een vermeende 'linkse hobby'. Vermarkting vernauwt de verbeeldingskracht van een samenleving tot datgene wat berekenbaar en beheersbaar is. Iedere samenleving heeft echter behoefte aan een ruimte waar andere dan de gangbare criteria gelden. Van Winkel noemt zo'n ruimte een 'kamp', een semi-autonome nederzetting die vaak van tijdelijke en mobiele aard is. In het verlengde daarvan durven we te stellen dat niet alleen de autonome kunst, maar ook de school een kamp vormt waar een samenleving zich telkens opnieuw kan uitvinden. Masschelein en Simons spreken

dan ook welbewust over een ‘potentieel revolutionaire plek’. Wellicht vinden nogal wat zittende beleidsmakers dergelijke kampen nogal bedreigend. Daarom worden ze best zorgvuldig uitgehold of gewoonweg ontruimd.

Autonomie als waarde verschijnt naar aanleiding van het honderdjarig bestaan van de sector Beeldend bij de Fontys Hogeschool voor de Kunsten te Tilburg. Daarom zijn alle geïnterviewden in dit boek alumni van deze school. We zijn er echter van overtuigd dat hun getuigenissen herkenbaar zijn voor vele afgestudeerden van kunstopleidingen in Nederland en Vlaanderen. De flankerende essays proberen hun ervaringen binnen een breder maatschappelijk kader te plaatsen. Daarmee wil dit boek in de eerste plaats het debat over autonomie als artistieke evenals brede maatschappelijke waarde opnieuw leven inblazen. Wie raakt aan de autonomie, raakt immers aan een van de belangrijkste fundamenten waarop onze (westerse) beschaving steunt. Een goede discussie hierover is urgenter dan ooit.